

УДК 351.82

С. М. Двигун,
здобувач, Академія муніципального управління

СУЧАСНІ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ

Обґрунтовано, що сучасні науково-теоретичні основи державного регулювання зовнішньоторговельних операцій не можливі без екскурсу в історію. Визначено результати еволюції державної політики в регулюванні зовнішньоторговельних відносин за роки незалежності.

Grounded modern scientific and theoretical basis of state regulation of foreign trade is not possible without excursion into history. Determined the evolution of public policy in the regulation of foreign relations since independence.

Ключові слова: державне регулювання, зовнішньоторговельні відносини, еволюційний розвиток, процес, регуляторна політика.

ВСТУП

Щоб дослідити основні елементи та тенденції розвитку державного регулювання зовнішньоторговельних відносин в Україні, варто звернутися до історичних коренів становлення торговельної та митної справи на території сучасної України, визначити місце та роль держави на кожному історичному етапі розвитку державності.

Правильне розуміння процесів здійснення державного регулювання у сфері зовнішньоторговельних відносин потребує історичного підходу дослідження еволюції даних явищ на різних етапах становлення та розвитку державності в Україні. Не можна повною мірою усвідомити сучасні науково-теоретичні основи державного регулювання зовнішньоторговельних операцій без екскурсу в історію на різних етапах його еволюційного розвитку. Рівень пізнання історії української держави та її регуляторної політики, насамперед, залежить від дослідження письмових першоджерел (яких дуже мало) та праць вітчизняних науковців.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Серед найбільш цікавих робіт, присвячених дослідженням історії становлення державності на території сучасної України та ролі держави у формуванні зовнішньоторговельної політики, варто відзначити роботи Л. Деркача, В. Дудчака, О. Гребельника, К. Владимірова, В. Бардачової, С. Ківалова, О. Мартинюка, О. Морозова, О. Полянського, В. Чорного та інших. Проте у даних роботах основний акцент робиться на дослідження розвитку митної справи без наголосу на роль держави у даному процесі. Тому опрацювання історичного матеріалу з точки зору впливу держави на розвиток зовнішньої торгівлі є цікавим і актуальним напрямом наукового дослідження. Тому ми у межах даної роботи проведемо аналіз та узагальнення інформації основних наукових джерел про розвиток зовнішньоторговельних операцій, визначення впливу державної політики на їх стан і на цій основі зробимо оцінку сучасних заходів державного регулювання зовнішньої торгівлі.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— обґрунтувати, що сучасні науково-теоретичні основи державного регулювання зовнішньоторговельних операцій не можливі без екскурсу в історію;

— визначити результати еволюції державної політики в регулюванні зовнішньоторговельних відносин за роки незалежності.

РЕЗУЛЬТАТИ

Літературні та наукові першоджерела не зберегли для нас документальних відомостей про час виникнен-

ня митного справляння на території України. Проте В. Чорний у своїй монографії зазначає, що митні відносини на українських землях існували ще в IV—V століттях до н. е. в містах Північного Причорномор'я. З появою Скіфської держави на початку VII ст. до н. е. митно-тарифні відносини отримали новий імпульс розвитку в зв'язку з встановленням торговельних відносин скіфів з Ольвією, Херсонесом та ін. містами [7].

Перші письмові свідчення розвитку зовнішньоекономічних зв'язків на території України датовані VII ст. до н. е., при поживленні торговельних відносин скіфської держави з Ольвією, Херсонесом та іншими містами. Торгівля скіфів з грецькими колоніями на Чорноморському узбережжі з часом розширилася, до торгівлі почали збиратися купці з інших земель і держав. Починаючи з V—IV ст. до н. е., у містах Причорномор'я розпочалося санкціонування державою стягнення податків за проїзд через чужу територію — провізного мита, що і можна вважати відправною точкою у історії розвитку державного регулювання зовнішніх товарообмінних операцій, коли в обмін на тканини, рибу, вино, зброю греки отримували зерно, мед, хутра, рабів тощо.

Згодом з метою поширення впливу держави на зовнішньоторговельні процеси та для поповнення казни володарі країн, що знаходилися на перехрестях торговельних шляхів та вели жваву торгівлю, ввели мито на ввіз товарів (ввізне мито). Наприклад, у Греції мито на ввезені товари складало одну десяту частину від його ціни. Однак афіняни помітили, що помірне мито покращує торгівлю і може давати до того ж великі доходи. Тому з часів Демосфена, в IV ст. до н. е., ввізне мито зменшилося до однієї двадцятої, однієї п'ятдесятої, а пізніше — однієї сотої частини ціни товару. Зброя, військово спорядження від мита звільнялися. Стягування мита здійснювалося в морських портах і на міських ринках.

З становленням Київської Русі IX—XII ст. н. е., яка об'єднала розрізнені слов'янські землі, розвиток міждержавних і торговельних взаємовідносин почав фіксуватися у договорах (хартіях). Одним із перших таких документів є хартія про мир і розвиток відносин між Київською Руссю і Візантією, що була укладена між князем київським Олегом і "...обома грецькими цесарями Леоном і Олександром" у 907 р. Одним з пунктів даної хартії за Руссю визнавалося, зокрема, право безмитної торгівлі "... якщо прийдуть купці, хай беруть місячину на шість місяців ... і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого..." [6, с. 98].

Тому більшість дослідників митних відносин, схиляються до того, що зародки державного регулювання зовнішньої торгівлі в Україні з'явилися саме в цей період. Заморська торгівля складала основу економічної

системи Київської Русі, оскільки один із найбільших світових товаропотоків "із варяг у греки" проходив через Київ по Дніпру, перетинав Чорне море і закінчувався в Константинополі — центрі торгівлі. Державні люди, що стягували мито пізніше називалися митарями, а потім — митниками, а місце стягнення мита — митницею. Київська Русь вже тоді мала власну державну митну систему, стягувала і, за домовленістю із суміжними країнами, сплачувала митні податки. На той час існували портові і сухохідні (материкові) прикордонні митниці, які справляли мито "водяне" і "сухе" та дозволяли іноземцям торгівлю на території держави. Митниці припиняли зовнішньоторговельні операції з купцями у випадку ворожих відносин між державами [1, с. 75—76].

У період занепаду Київської Русі, спричиненого міжусобними війнами, діяла домовленість укладена князями у листопаді 1097 р. у місті Любечі, згідно якої "...кожен держить вотчину свою ..." [8, с. 146], а отже, кожен за своїм розсудом творить мито та інші податі. Аналогічні процеси відбувалися і в Західній Європі, де розрізнені феодальні монархії мали свої митні застави, що здійснювали митні побори і гальмували розвиток зовнішньої торгівлі. У XI — XII століттях на території Русі існували такі види мита:

— проїзне — основне, посажне, промит, заповідь, головщина;

— вивізне — задні колачі, мостовщина;

— торгове — явка, коморне, гостинне [7, с. 235].

Протягом віків митниця була одним із найсуттєвіших факторів державності й незалежності країни, яскравим свідченням владного і фінансового суверенітету. Державні мужі різних держав приділяли значну увагу розвитку митної справи. І, як результат їх зусиль, з укріпленням державності через об'єднання маєтків та князівств, у 1288 р. було прийнято Острогомський митний статут, у якому йшлося про правила торгівлі та справляння мита з купців з різних країн: Баварії, Польщі, Чехії, Австрії та Київської Русі.

Отже, вже тоді стояла проблема гармонізації митних процедур і правил і українські митники були одними з засновників єдиних митних норм, що діяли в ті часи на території Європи і здійснювали митну справу в єдиному правовому полі з нашими західними сусідами.

У XIV ст. завоювання Русі татарами-монголами привело до появи і укорінення у російській мові слова "тамга", яке в перекладі з татарської мови перекладається як тавро, печатка, клеймо, знак, ярлик, що використовувалося у башкир і татар для позначення розмитненого товару та документування права власника на здійснення торгівлі. Згодом тамгою почали називати мито, що стягувалося при торгівлі на ярмарках та базарах. Від слова "тамга" утворилося дієслово "тамжить" — тобто стягувати мито, а місце, де товар "тамжили", називали "таможня" [5, с. 136].

Російськомовне слово "таможня" має ще одну історію свого — походження: коли іноземні купці перетинали російський кордон, то після сплати мита запитували чи можна вже проїжджати, на що їм відповідали: "та можна".

Складний історичний шлях розвитку пройшла українська держава на різних етапах свого становлення, що віддзеркалювалося і на розвитку митної системи. Особливо важким для України був час за панування Литовсько-польської держави, коли вона не мала власної державності і на її території, залежно від підпорядкування, діяло литовське та польське митне законодавство. На той час митна політика Литви відрізнялася наявністю великої кількості різноманітних ставок та жорсткими санкціями до тих, хто ухилявся від митних платежів. Була встановлена чітка система митних зборів за ввіз та вивіз різноманітних товарів. Пограничне мито — цлом — стягувалося митниками (часто у натуральній формі), які працювали на митних заставах, що тоді називалися митними коморами.

За часів Запорізької Січі протягом другої половини XVI—XVII сторіччя козаки, відстоюючи свою неза-

лежність від іноземних загарбників, займалися сільськогосподарським виробництвом, промислами, торгівлею і водночас впевнено контролювали торговий шлях "із варяг у греки", а саме — територію Середнього Подніпров'я між Гетьманською Україною, Литвою, Польщею, Росією та Кримом і Туреччиною. Із України на продаж у Туреччину, Кримське ханство, Литву, Польщу, Росію, Молдову здебільшого відправляли хутро, шкури, вовну, мед, віск, рибу, коней, а ввозили муку, сіль, зброю, свинець, папір, сукна. Купці сплачували мито, яке в основному надходило до військової козацької скарбниці. На торгових шляхах, у пониззі Дніпра виставлялися козацькі застави, які збирали з купців мито за провіз товарів, прогін худоби та коней. На мостах і переправах збирався особливий збір — "мостове" мито. Крім того, козацькі митарі — шафари, підшафари, писарі, підписарі — збирали ярмаркове, шляхове і прикордонне мито. Особливим податком обкладалися чумацькі валки, рибні промисли, виробництво шкір та кінської зброї. На всій території, що контролювалася козаками, стягувалося мито з покупців. Для цього на ярмарках та ринках були особливі начальники — кантаржії (від слова "кантар" — вага), які стежили за точністю міри і ваги, визначали ціну на товар та розмір мита, що стягувалося у військову скарбницю.

Одночасно розвивалася і мала досить чітку структуру система стягнення митних зборів у Гетьманській державі. За час правління Богдана Хмельницького була заснована і досить успішно функціонувала державна фінансова структура — Державний скарб, до обов'язків якої входило також поповнення державного скарбу за рахунок евекти (вивізного мита) та індукти (ввізного мита). В універсалі гетьмана Богдана Хмельницького, датованому 28 квітня 1654 р., встановлювалися митні платежі за товари, що ввозилися на територію Української держави.

Державна митна політика того часу була направлена на стимулювання розвитку торговельних відносин та збільшення товаропотоку. Митна ставка в Україні була однією з найменших у Європі і становила 2% від вартості товару, українські купці мали певні привілеї при продажу товару, зокрема звільнялися від торгового мита. Вже тоді військові екзактори або орендарі — відкупники, які брали на себе функції митників — відзначали високими професійними якостями, освіченістю, знаннями іноземних мов. У працях Д.Дорошенка, за записками архідіякона Павла Алепського про подорож до України у 1653—1656, зазначено, що "...Хмельницький відає на відкуп усю митну плату з купців на кордонах своєї держави, а також прибутки з меду, пива, горілки за 100 тисяч динарів (червінців) утримувачам митниць. Цього стає йому на витрати на цілий рік" [4, с. 113], та робиться висновок, що це "... для самого українського уряду головне джерело прибутків до державного скарбу..." [4, с. 172].

У той же час існувала і досить дієва та жорстка система контролю і покарань для тих, хто порушував митні правила або ж займався шахрайством, а саме: усі товари конфісковувалися та ділилися з половини — до гетьманської скарбниці та митникові, який виявив порушення.

Територіальне і економічне зростання Російської імперії призвело до подальшого розвитку митної системи та митного регулювання зовнішньоекономічних відносин. На всій території Російської імперії, включаючи Україну, створюються прикордонні і внутрішні митниці, видаються "митні грамоти" Московської держави після чого починається примусове залучення купецтва до управління митницями. Торгова політика того часу гнучко трелювалася через митні тарифи. Так, Єдиний митний статут від 25 жовтня 1655 р. змінив дрібні митні збори єдиним митом у розмірі 5%. При цьому було визначено, що західні купці повинні сплачувати мито тільки золотими дукатами або ж срібними іохимсталерами за встановленим (митним) курсом, яких майже наполовину був нижчим від реального. Наступний Новоторговий статут 1667 р. підвищував рівень мита на заморські вина і предмети розкоші. Митний тариф 1724 р. забороняв ввезення

ВИСНОВКИ

деяких товарів, які вироблялися на території Російської імперії, та був направлений на заохочення експорту і захист вітчизняних виробників. У 1754 р. було скасовано внутрішнє мито і дрібні платежі, а з 1773 р. ліквідовувалися внутрішні митниці, що сприяло розвитку внутрішньої торгівлі та дозволяло уніфікувати зовнішньоторгове регулювання. За правління Катерини II у 1782 р. було прийнято Митний тариф, яким звільнялася від мита більша частина імпортованих товарів. З інших товарів мито стягувалося у розмірі 10% від їх вартості [3, с. 93].

Подальший розвиток зовнішньоекономічних відносин та зовнішньої торговельної політики держави вимагав постійного удосконалення системи державного регулювання цими процесами.

У XIX столітті відбувається подальше становлення та розвиток митної служби як однієї з найбільш впливових гілок державної служби Росії, що забезпечувала більше 20% доходів казни. Митні чиновники надіялися великими правами, їх роботі повинні були сприяти і військові начальники, і губернські правління, і чини міської, і земської поліції. Митникам дозволялося під час виконання службових обов'язків мати вогнепальну і іншу зброю. У цей період було встановлено форму одягу митника, прапор та символіку митної служби. Митна політика цього часу повністю підпорядковувалася економічним та політичним інтересам держави, що знаходило прояв через регулювання митного тарифу та встановлення низки пільг, преференцій або ж заборон. Залежно від політ економічної ситуації митна політика Росії в певні періоди змінювалася від заборонно-заступницької до ліберально-протекціоністської. У цілому, митне законодавство кінця XIX початку XX ст. відповідало потребам держави і світовим стандартам [2, с. 150].

Отже, процес державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності на території дореволюційної України був направлений на поповнення державної казни й підпорядковувався впливу державних політик країн-васалів та проходив досить складно і неоднозначно. Прямим відображенням стану протікання даного процесу являлася митно-тарифна політика держави.

Після революційних подій 1917 р. державне регулювання зовнішньоторговельних відносин будувалося на принципах промислового протекціонізму та здійснювалося централізовано на союзному рівні. В радянський період державна політика з регулювання зовнішньоторговельних відносин повністю підпорядковувалася політичним потребам, які не завжди співпадали з економічною доцільністю прийняття тих чи інших регуляторних актів у цій сфері. Митно-тарифне регулювання здійснювалося у ручному режимі, було в основному направлено на контроль переміщення фізичних осіб і значно поступалося за своїм впливом нетарифному адміністративному регулюванню обсягів торгівлі та доходів держави від неї.

Реальне відродження власної митної системи України як складової суверенітету стало можливим на початку 90-х років, після розпаду СРСР. На сучасному етапі Україна прагне зайняти своє місце у міжнародному поділі праці й багату увагу приділяє державному регулюванню зовнішньої торгівлі. Вона широко використовує економічні механізми та інструменти державного регулювання зовнішньої торгівлі, серед яких найбільш важливим є митно-тарифне регулювання. У всьому світі воно є прикладом економічного регулювання і відповідає вимогам ринкової економіки в порівнянні з нетарифними обмеженнями, які переважно мають характер державного, силового регулювання зовнішньої торгівлі.

Митно-тарифне регулювання — це найважливіша складова митної справи, одна з основних функцій митних органів будь-якої країни. Згідно з принципами Генеральної угоди з тарифів та торгівлі Світової організації торгівлі (далі ГАТТ/СОТ), митно-тарифна політика держави спрямована на регулювання зовнішньої торгівлі, захист внутрішнього ринку і стимулювання експорту.

Таким чином, результатом еволюції державної політики в регулюванні зовнішньоторговельних відносин за роки незалежності стало створення законодавчих умов функціонування в Україні системи міжнародних відносин, митно-тарифного та нетарифного методів їх регулювання, які орієнтовані на загальноприйняті міжнародні норми, стандарти і практику. Практично відбулося формування і, в деяких аспектах, оптимізація механізмів реалізації митно-тарифної політики.

У процесі інтеграції в світовий економічний простір кожна держава, як правило, стикається з великими труднощами. Україна входить в систему світового господарства, і від того, як цей процес буде проходити, залежить не тільки і не стільки динаміка зовнішньої торгівлі, а, перш за все, можливість подальшого економічного та соціального розвитку держави як органічної підсистеми світової економіки. Розвиток зовнішньоекономічної діяльності України, орієнтуючись на майбутнє, має забезпечувати найповнішу реалізацію потенціалу нації і через ефективну міжнародну взаємодію в науково-технологічній, торговельній та фінансово-інвестиційній сферах сприяти становленню конкурентоспроможної економіки.

Основною метою сучасного і наступного етапів зовнішньоторговельних відносин є стабілізація політико-економічних відносин в країні, визначення основних пріоритетів розвитку зовнішньоторговельних відносин та однозначне підняття на якісно новий рівень економічної ефективності функціонування вже існуючої системи державного регулювання цими процесами. Для досягнення даної мети необхідно врахувати багатий досвід інших держав, що накопичений у сфері державного управління економічними й зовнішньоекономічними процесами та адаптувати його до умов України.

Література:

- Германчук П.К., Стефанік І.Б. та ін. Державний фінансовий контроль: ревізія та аудит. — К.: НВП "АВТ", 2004. — 424 с. (Інтегрований навчально-атестаційний комплекс).
- Глобалізація і безпека розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко, М.О. Гончаренко, В.А. Зленко, О.В. Зернецька, А.І. Кудряченко, Ю.М. Мацейко, В.Є. Новицький, Ю.М. Пахомов; Ред.: О.Г. Білорус; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин, Київ. нац. екон. ун-т. — К., 2001. — 734 с.
- Гутник В. Модели социально-экономического развития стран Западной Европы // Общество и экономика. — 2000. — № 2. — С. 92—98.
- Дегтяр А.О. та ін. Механізми прийняття управлінських рішень органами державної влади щодо соціально-економічного розвитку регіонів / Дегтяр А.О., Амосов О.Ю., Мартиненко В. М., Черепанова В. О., Шевчук І.Л. та ін. — Харків: ХарПІ НАДУ "Магістр". — 2006. — 368 с.
- Корецький М.Х. Розвиток митно-тарифного регулювання в Україні // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. — 2005. — № 4. — С. 135—138.
- Корнева Т.В. Необхідність визначення понять заходів тарифного та нетарифного регулювання при переміщенні товарів через митний кордон України // Митна справа. — 2005. — № 1. — С. 96—100.
- Письмаченко Л.М. Проблеми нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності та напрями їх вирішення / Л.М. Письмаченко // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні: матеріали щоріч. Міжнар. наук.-практ. конф. (20 січ. 2006 р., Львів) / За наук. ред. Я.Й. Малика: у 2 ч. — Л.: ЛРІ НАДУ, 2006. — Ч.2. — С. 232—237.
- Сухарський В.С. Управління зовнішньоекономічною діяльністю: теорія, методологія, практика. — К.: ТАНГ, 2001, — 368 с.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2012 р.